

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانک‌ها و تأثیر آن بر اقتصاد و تجارت در عصر قاجار (با تکیه بر فعالیت‌های بانکداری روس و انگلیس در ایران)^۱

سیدرحمان حسینی^۲

چکیده

یکی از مباحث اساسی در اقتصاد هر کشور پول، مسکوکات و بانک است. این مهم بی‌تردید با توجه به جایگاه آن در اقتصاد و تجارت عصر قاجار قابل تعمق و ملاحظه است. از یک سو، نامشخص بودن وضعیت پول و مسکوکات ایران و ضرب آن در مناطق مختلف و تقلب‌هایی که در این زمینه صورت می‌گرفته است، لطمات شدیدی را بر اقتصاد به‌ویژه بر تجارت وارد کرد و به دنبال خود رکود و بحران‌های اقتصادی را در پی داشت. از سوی دیگر، دخالت دولتمردان انگلیس و روس بر امور بانک شاهنشاهی و استقراضی، کنترل بانک شاهنشاهی بر سیستم پولی - اعتباری و نشر اسکناس، خروج طلا از ایران، معاملات نقره و جلوگیری از تأسیس هر نوع بانک ایرانی برای ایران رکود و ورشکستگی اقتصادی و برای انگلیس و روسیه رونق و ترقی تجارت را به همراه داشت. بنابراین در پژوهش حاضر سعی می‌شود که ضمن اشاره به پول، مسکوکات و نوسانات آن در دوره قاجار، چگونگی پیدایش بانک‌ها و نقش دو بانک شاهنشاهی ایران و بانک استقراضی روس در اقتصاد و تجارت این عصر با تکیه بر اسناد و منابع تحقیقاتی موجود مورد ارزیابی، تحلیل و بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: ایران، قاجاریه، انگلیس، روس، پول، مسکوکات، بانک شاهنشاهی ایران، بانک استقراضی روس، اقتصاد، تجارت

۱. تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۴/۱۵
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۰/۶/۲۳
۲. مدرس دانشگاه صنعتی نوشیروانی بابل
E-mail: Hassani.seyed.Rahman@gmail.com

مقدمه

بانک و نظام بانکداری از پدیده‌های نوین عصر قاجاری است. واحد پول ایران در این دوره قران بود که از نقره ضرب می‌شد و مسکوکات شامل سکه‌های یک قرانی، دو قرانی و پنج قرانی بود. ارزش پول ایران در برابر پول‌های خارجی همواره در نوسان و تغییر بود. ناهمگونی وضعیت مسکوکات ایران و ضرب آن در مناطق مختلف و تقلب‌هایی که در این زمینه صورت می‌گرفت، خسارات جبران‌ناپذیری بر اقتصاد بویژه تجارت ایران وارد کرد. افزون بر آن، تنزل پول ایران که واحد آن نقره بود، در مقابل طلا از یک سو و کمبود مسکوکات از سوی دیگر، منجر به واردات آن به ایران گردید که این امر ضربه مهلکی بر تجارت ایران وارد ساخت.

پیش از تأسیس بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس، بانک به مفهوم اروپایی آن در ایران وجود نداشت. تجار عصر ناصری در نظر داشتند تا بانکی برای خود تأسیس کنند و با بوجود آوردن شعباتی در تهران و دیگر مناطق تجاری ایران کار تجارت را تسهیل و تسریع کنند که این اقدام از سوی ایرانیان نتیجه‌ای را در پی نداشت.

بانک شاهنشاهی با شعبات و نمایندگی‌های گسترده‌ای که در مناطق مختلف ایران ایجاد نمود، نقشی مهم را در اقتصاد و تجارت ایفاء کرد. این بانک هرچند در اقتصاد و تجارت ایران عصر قاجار نقش داشت، با وجود این از استفاده ایزاری آن توسط دولتمردان انگلیس نباید غافل بود.

روس‌ها که در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی در ایران با انگلستان رقابت داشتند، در مقابل امتیاز بانک شاهنشاهی انگلیس، امتیاز بانک استقراضی را از دولت ایران گرفتند. بانک استقراضی روس تأثیری مهم در گسترش و توسعه بازرگانی و مناسبات تجاری ایران و روسیه داشت و با گشودن اعتبار و تشویق بازرگانان به خرید و فروش با روسیه و کشورهای وابسته به آن در رقابت با بانک شاهنشاهی تلاش می‌کرد.

به هر روی با توجه به اهمیت و تأثیراتی که پول، مسکوکات و بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی بر اقتصاد و تجارت ایران عصر قاجار داشتند، در پژوهش حاضر سعی می‌شود با استفاده از منابع و اسناد به جای مانده از دوره قاجاری این موضوع مورد بررسی قرار گیرد.

پول، پیدایش بانک‌ها و تأثیر آن بر اقتصاد و تجارت در عصر قاجار

الف) پول و صرافی

پول در ایران مانند بسیاری از مناطق دنیا با گوناگونی و تحول روبرو بوده است و در ایران برای زمان طولانی سکه تنها پول رایج در مبادلات اقتصادی بود. نظام پولی بر پایه دو فلز طلا و نقره قرار داشت و ضرب سکه در انحصار حکومت بود. تا هنگام تأسیس ضرابخانه متمرکز در زمان ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ق.)، ضرابخانه‌های متعددی در شهرهای مختلف کشور بودند که وظیفه ضرب سکه را بر عهده داشتند. در این ایام ضرب سکه به وسیله منگنه و با دست صورت می‌گرفت که خود بر بی‌نظمی وضعیت پولی کشور می‌افزود؛ در این میان، اوضاع سیاسی حکومت مرکزی نقش تعیین‌کننده‌ای در انتظام وضعیت پولی داشت.

واحد پول ایران در عصر قاجار «قران» بود و از نقره ضرب می‌شد. هر قران برابر با بیست شاهی و هر شاهی معادل پنجاه دینار بود. دو شاهی را یکصد دینار و چهارشاهی را عباسی می‌خواندند. در برخی از ولایات ایران بیست و پنج شاهی را (یک قران و پنج شاهی) یک ریال می‌خواندند و ده شاهی (نیم قران) را پهن‌آباد (پناه آباد) می‌گفتند. (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۱۷۰-۱۶۹) نقود ایران شامل تومان طلا، قران، نقره، شاهی مس، پول‌های خرد و سکه‌های طلا، نقره و مس بود. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه ایران: ۱۸-۲۸-۱۳۰۳-۱۳۰۱-۱۳۰۱ق.)

مسکوکات شامل سکه‌های یک قرانی، دو قرانی و پنج قرانی بود. مسکوکات خرد ایران تقریباً از سال ۱۳۱۹ ق. / ۱۹۰۱ م. به بعد نیکل بود و سکه‌های آن منحصر به سکه‌های یک شاهی و صددیناری می‌شد. در کنار نقره و نیکل، برخی مسکوکات طلائی وجود داشت که ارزش آن چهار تا چهار و نیم تومان بود. ارزش اشرفی از یک تومان تا دوازده قران نوسان داشت. ارزش دو هزار، پنج قران تا پنج قران و ده‌شاهی برآورد شده است. (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۱۷۰-۱۶۹) در بعضی مناطق ایران سکه‌های سیاه و کم‌ارزش به نام پول و قاز رواج داشت. یک شاهی معادل دو پول یا پنج قاز بود و بتدریج پول و قاز از جریان پولی ایران خارج گردید. (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۱۷۴-۱۷۳؛ همایون کاتوزیان، ۱۳۸۱: ۷۷-۷۶)

اشرفی طلا از سکه‌های رایج عصر ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه و احمدشاه محسوب می‌شد. پنج هزار زرد طلا مساوی یک دوم تومان بود. باجقلی از دیگر

سکه‌های متداول به شمار می‌آمد. این نام به سکه دوکای هلندی اطلاق می‌گردید که از دوران فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ق.) وارد ایران شد و مسکوک طلای آن زمان را با این نام می‌شناختند. افزون بر سکه‌هایی که بدان اشاره شد، می‌توان این موارد را نام برد: سکه طلای عثمانی، سکه طلای منات روسی و اوستریا سکه طلای اطریشی. (اصلاح عربانی ۱۳۷۴: ۲۴) در مناطق شمالی، بویژه مسکوکات روسی نظیر امپریال کامل و نیمه امپریال و دوکای هلندی- روسی رایج بود. (پولاک، ۱۳۶۱: ۳۷۶) از تاریخ دقیق کاربرد پول کاغذی یا اوراق اعتباری در ایران اطلاع دقیقی در دست نیست؛ دست کم در دوره گیخاتو (۶۹۴-۶۹۱ق.) ایلخان مغول در ایران می‌توان از یک نوع پول کاغذی به نام «چاو» نام برد. (اشپولر، ۱۳۶۵: ۳۰۲-۳۰۱)

ارزش پول ایران در برابر پول‌های خارجی همیشه در نوسان و تغییر بوده است. در دوره حکومت نادرشاه یک تومان ایران برابر ۱/۸ لیره انگلیسی شده بود و در حدود ۱۲۱۵ق./ ۱۸۰۰م. هم‌زمان با آغاز حکومت فتحعلی شاه، یک تومان ایران برابر با یک لیره انگلیسی بود. در دوره حکومت فتحعلی شاه یک واحد پولی جدید نیز بوجود آمد و آن قران بود و از فلز نقره ضرب می‌شد و یک دهم تومان ارزش داشت و برابر با پنج عباسی یا بیست شاهی بود. در این دوره کشور دارای ۲۵ ضرابخانه ضرب مسکوکات طلا و ۳۱ ضرابخانه ضرب مسکوکات نقره بود. روند رو به کاهش ارزش و اعتبار پول در ایران در دوره فتحعلی‌شاه، محمدشاه و سپس ناصرالدین‌شاه سیر صعودی پیمود و (عیسوی، ۱۳۶۹: ۶۱۳-۶۱۱) تا قبل از جنگ جهانی اول ارزش پول سیر نزولی خود را طی می‌کرد.

طی دوران قاجار تا هنگام صدارت میرزااحسین‌خان سپهسالار در ایران ضرابخانه مرکزی و انسجام یافته‌ای وجود نداشت و هر یک از شهرهای مهم کشور ضرابخانه مخصوص به خود داشت و به ضرب مسکوکات مورد نیاز مبادرت می‌ورزید. امیرکبیر در اوایل دوره ناصرالدین شاه تلاش ناموفقی انجام داده بود تا ضرابخانه تهران را مجهز نموده و به ضرابخانه اصلی کشور تبدیل کند که با عزل وی از صدارت این امر به تعویق افتاد. کارخانه اصلی ضرب سکه در تهران پس از تلاش‌های میرزااحسین‌خان در سال ۱۲۹۴ق./ ۱۸۷۷م. به بهره‌برداری رسید. (آدمیت، ۱۳۵۱: ۳۱۵)

نامشخص بودن وضعیت مسکوکات ایران و ضرب آن در مناطق مختلف از یک‌سو و تقلب‌هایی که در این زمینه صورت می‌گرفت، لطمات شدیدی بر اقتصاد بویژه

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۵۵

تجارت ایران وارد کرد. تا اواسط ۱۲۸۷ ق. / ۱۸۷۰ م. علاوه بر تهران، در برخی شهرهای دیگر مانند تبریز، قزوین، رشت، بارفروش (بابل)، استرآباد (گرگان)، مشهد، قم، کاشان، اصفهان، همدان، کرمان، کرمانشاه، شیراز و گاهی اوقات در سکوهه- منطقه‌ای در سیستان - هرات دستگاه ضرب سکه و پول متداول بود. امتیاز ضرب، حق حاکمان بود و در مقابل آن مبلغ مشخصی به رئیس کل ضرابخانه پرداخت می‌کردند. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۲/ جمalzاده، ۱۳۶۲: ۱۷۲) دولت مرکزی برای هر یک از این شهرها یک نفر سرپرست به عنوان معیری تعیین می‌کرد. به دستور ناصرالدین‌شاه، در اوایل دوران سلطنتش لوازم کار را از اروپا وارد ایران کردند. آقا محمد ابراهیم‌خان آبدارباشی امین‌السلطان به اداره و ریاست ضرابخانه انتخاب شد. پس از او حاج محمدحسن امین‌الضرب این مهم را در اختیار داشت. با تأسیس بانک شاهنشاهی (۳۰۷ ق. / ۱۸۸۹ م.) بتدریج ضرابخانه در اختیار این بانک قرار گرفت. پس از روی کار آمدن مظفرالدین‌شاه در سال ۱۳۱۳ ق. / ۱۸۹۵ م. ضرابخانه جزو وزارت داخله شد و با وزارت خزانه در سال ۱۳۱۴ - ۱۳۱۳ ق. / ۱۸۹۵-۱۸۹۶ م. در اختیار مرتضی قلی‌خان صنیع‌الدوله قرار گرفت. میرزا علی‌خان امین‌الدوله در سال ۱۳۱۵ ق. / ۱۸۹۷ م. سه نفر بلژیکی را به ایران آورد که یکی از آنها به نام انگلس^۱ مأمور تنظیم و اداره ضرابخانه شد. پس از مشروطه ضرابخانه جزو اداره خزانه گردید. (جمalzاده، ۱۳۶۲: ۱۴۱)

تنزل ارزش پول ایران که واحد آن نقره بود، در مقابل طلا از یک سو و کمبود مسکوکات از سوی دیگر، ضربه مهلکی بر تجارت ایران وارد ساخت. در زمان کاهش مسکوکات، حکومت وقت اقدام به واردات آن می‌کرد. بطوری‌که در جمادی‌الاول ۱۳۱۶ ق. / اکتبر ۱۸۹۸ م. قراردادی میان ضرابخانه دولتی با شعبه بانک عمومی تجارتهی مسکو در تهران منعقد گردید که بر اساس آن مقرر شد سه هزار سکه نقره طی یک سال وارد ایران گردد. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۲۰ - ۲۰ - ۱۳۲۰ ق.)

گزارش ابوت در سال ۱۲۹۷ ق. / ۱۸۷۹ م. مسئله کمبود مسکوکات را به خوبی توصیف می‌کند و از طرفی تأثیر این نقیصه را در تجارت روشن می‌سازد. او می‌گوید: «نقصان مسکوک و حتی می‌توان گفت فقدان کامل مسکوک در این ایالت (آذربایجان) به کار تجارت و داد و ستد سخته بزرگ وارد آورد و مایه خسارت فاحش

تجار گردیده است. مسکوکات ایالت در عوض ابریشمی که ایالت گیلان به تجار آذربایجان می‌فروشد متدرجاً به گیلان جلب شد و از آنجا هم عاقبت راه طهران را پیش خواهد گرفت. همین مسئله باعث شده است که پول نقره روس (۲۰ و ۱۵ و ۱۰ کپک) در آذربایجان رواج مخصوص پیدا نموده است...» (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۱۷۵)

صرافی و بانکداری سنتی در دوره قاجار امری شناخته شده بود و صرافان ایرانی نقش قابل توجهی در نقل و انتقالات پولی و معاملات تجاری و بازرگانی داشتند. پژوهشگران، صرافان دوره قاجار را به سه دسته عمده تقسیم می‌کنند: دسته اول صرافانی بودند که حوزه فعالیت‌های صرافی‌شان شامل یک شهر بود. دسته دوم صرافان کسانی بودند که حوزه عملیات‌شان در سطح کشور فراگیر بود. دسته سوم، صرافانی مشخص و معدود بودند که دارای نفوذ و ثروت قابل ملاحظه، که نه تنها می‌توانستند در ایران فعالیت کنند، بلکه در کشورهای دیگر حساب بانکی داشتند و روابط تجاری و پولی ایران با مناطق دیگر جهان را تسریع و تسهیل می‌کردند. در حدود نیمه قرن نوزدهم میلادی صرافان بزرگ ایرانی در شهرهایی نظیر هرات، عشق آباد، بغداد، استانبول، بمبئی، هنگ کنگ، پاریس و لندن عملیات صرافی داشتند و روابط تجاری و مالی بازرگانان ایرانی و خارجی را تنظیم و بهبود می‌بخشیدند. (محمدی، ۱۳۵۰: ۲۱۸-۲۱۷)

عمکرد صرافان ایرانی بیشتر در حوزه‌های: خرید و فروش برواتی که حواله شهرهای تجاری و مهم کشورهای خارجی بود، ارسال وجوهات به شهرهای مختلف ایران، نقل و انتقال حواله‌های تجارتهای محلی، نقدکردن اوراق بهادار، اعطای وام‌ها و مساعده‌های کوتاه مدت و نظایر اینها به تجار معتبر و بزرگ، دادن مساعده به اشخاص عادی با اخذ ضمانت‌نامه‌های معتبر، اعطای وام و اعتبار به حکام و متنفذان محلی و پیش خرید محصولات کشاورزی از روستائیان و کشاورزان در قبال اعطای مساعده‌های مختلف. (فلور، ۱۳۵۰: ۲۰۶/ فاتح، ۱۳۱۰: ۳۱۰/ شاهی، ۱۳۸۱: ۲۴)

ب) بانک

پیش از تأسیس بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس، بانک به مفهوم و شکل اروپایی آن در ایران وجود نداشت. بانکداری به شیوه نوین در دهه پایانی قرن ۱۹ میلادی (اوایل دهه نخست قرن چهاردهم هجری قمری) بوجود آمد. هرچند در دوره فتحعلی‌شاه مؤسسات بانکی و شیوه خدمات پولی- اعتباری نوینی در برخی از

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۵۷

کشورهای خارجی شکل گرفته بود، اما جامعه ایرانی این دوره شناخت اندکی از شیوه‌های بانکداری جدید داشتند و روش‌های خدمات‌رسانی بانک‌های خارجی برای آنها تازگی داشت. (تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران، بی تا: ۲۷-۱۵)

فقدان سازمان‌های صرافی و بانکی معتبر، داد و ستد و تجارت خارجی و داخلی را با معضلات فراوانی روبرو کرد و این مشکل تأثیر خاصی بر پول و مسکوکات گذاشت. متون تاریخی گزارش روشنی درباره تلاش ایرانیان جهت تأسیس بانک‌های جدید در دوره فتحعلی‌شاه و جانشین وی محمد شاه ارائه نمی‌دهند. بعید به نظر می‌رسد که در این دوره فکر تأسیس بانک در ایران توسط تجار و صرافان ایرانی به طور جدی مطرح شده باشد. اما همزمان با روند رو به گسترش مناسبات بازرگانی ایران با کشورهای خارجی و لزوم بهره‌گیری هر چه آسان‌تر از روش‌های مبادله و نقل و انتقالات پولی و اعتباری، فکر تأسیس بانک ایرانی در میان رجال کشوری، تجار و صرافان بزرگ کشور قوت گرفت. سرانجام نیاز به بانک و بانکداری ضرورت یافت و اقداماتی در این زمینه صورت پذیرفت. گمان می‌رود که میرزا حسین خان سپهسالار بیش از سایرین در اندیشه تأسیس بانک ایرانی بود. (شاهدی، ۱۳۸۱: ۲۹) برخی تجار بزرگ این دوره فکر تأسیس بانک ایرانی را دنبال می‌کردند و در پاره‌ای موارد افزون بر تجارت و بازرگانی، امور صرافی و نقل و انتقالات پول را نیز به طور گسترده تعقیب می‌نمودند. این اقدامات، تحول چندانی در روش بانکداری سنتی و صرافی جاری به وجود نیاورد. (فاتح، ۱۳۱۰: ۳۱۹-۳۲۱)

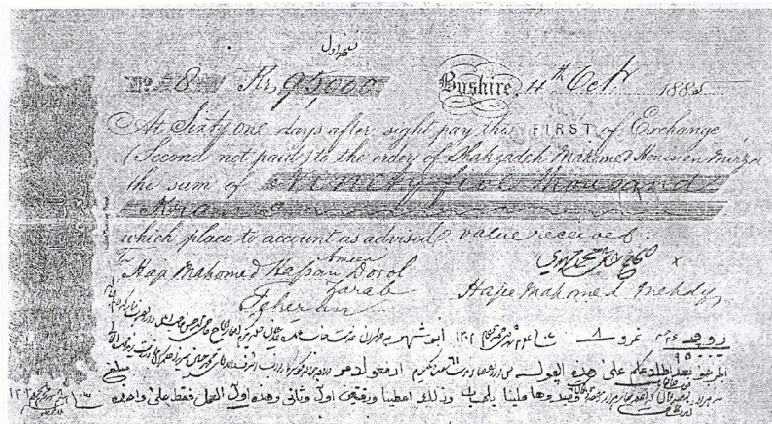
به نظر می‌رسد اولین بار یک بنگاه فرانسوی به نام ارلانگه^۱ در سال ۱۲۸۳ ق. اقدام به اخذ امتیاز تأسیس بانک در تهران کرد. وی مذاکراتی با دولتمردان ایرانی انجام داد، اما نتیجه‌ای در پی نداشت. در سال ۱۳۰۳ ق. / ۱۸۸۵ م. جهت یکسان‌سازی فرآیندهای پول میان ایران و اروپا مذاکراتی انجام شد و سه نفر ارمنی از شهر استانبول به نام‌های کتابچی، چارلز بازرگیان و میرزایوسف به کمک محسن‌خان سفیر ایران در استانبول و حاجی محمدخان سرکنسول ایران در مصر قصد داشتند با حمایت بانک عثمانی گامی برای تأسیس بانک در ایران بردارند، اما آنها نیز موفقیتی بدست نیاوردند. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۳ و ۵۴۱)

1. Erlangen

حاج محمدحسن امین‌الضرب که مدتی عهده‌دار ضرابخانه دولتی در تهران بود، از تاجران معروف و تأثیرگذار دوره ناصری و مظفری به شمار می‌آمد. وی از جمله کسانی بود که اندیشه ایجاد بانک ایرانی را در ذهن می‌پروراند و درصدد عملی کردن آن بود. (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۶) وی در این زمینه در ۱۵ شعبان سال ۱۲۹۶ ق. / ۱۸۷۸ م. پیشنهادی به ناصرالدین‌شاه داد تا یک بانک مختلط (اشتراک دولت و ملت) تأسیس گردد. (تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران، بی‌تا: ۶۶)

فریدون آدمیت در بحث بانک و مالیه می‌گوید: طرح تأسیس نخستین بانک توسط حاج محمدحسن امین‌الضرب در زمان سپهسالار ریخته شد. (آدمیت، ۱۳۵۱: ۳۰۸-۳۰۹) تعدادی از تجار و صرافان ارمنی تبعه عثمانی با جلب همکاری بانک عثمانی و گروهی از فرانسوی‌ها قصد داشتند بانکی با نام ایران و افغانستان تأسیس کنند و به نظر می‌رسد حتی ناصرالدین شاه هم از این طرح استقبال کرد و فرمانی صادر کرد که این طرح نیز به نتیجه نرسید. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۴-۵۴۳)

علاوه بر موارد فوق اقدام دیگری که برای ایجاد بانک توسط ایرانیان صورت گرفت، از سوی تجار بود. تجار عصر ناصری در نظر داشتند بانکی برای خود تأسیس کنند و با بوجود آوردن شعباتی در تهران و دیگر مناطق تجاری ایران امر تجارت را تسهیل و تسریع نمایند. متأسفانه این اقدام نیز مانند اقدامات پیشین نتیجه‌ای در بر نداشت. (آدمیت، ۱۳۵۶: ۳۱۷)

یک برات چاپی که در سال ۱۳۰۲ هجری قمری، مطابق ۱۲۶۱ شمسی، کشیده شده است

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۵۹

با وجود تلاش‌های ایرانیان در تأسیس بانک ایرانی، سرانجام بانک‌های خارجی پیشگام بانکداری نوین در ایران شدند. از جمله مهم‌ترین این موارد، باید از اقدام ژان ساوالان فرانسوی نام برد. وی به نمایندگی از طرف سرمایه‌داران و صرافان فرانسوی در سال ۱۲۸۸ ق. / ۱۸۶۴ م. طرح تأسیس بانکی به نام بانک ایران را به دولتمردان ایرانی پیشنهاد کرد. به نظر می‌رسد این طرح با موفقیت اولیه روبرو بوده است، اما به دلایل نامشخصی از عملیات این بانک جلوگیری به عمل می‌آید. (محمدی، ۱۳۵۰: ۲۲۵) یکی از پیشنهادات ساوالان، طرح انتشار اسکناس بود که در صورت موفقیت ساوالان و شرکای او، قادر می‌شدند افزون بر کنترل پول، معاملات پولی - اعتباری کشور در عرصه تجارت داخلی و خارجی را در اختیار بگیرند.

با همه اقداماتی که طی دوره ناصری در زمینه تأسیس بانک در ایران پیش از تأسیس بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس انجام شد، به نظر می‌رسد که ناصرالدین شاه چندان تمایلی به تأسیس بانک‌های خارجی در ایران نشان نداد و حتی از بوجود آمدن آن جلوگیری می‌کرد. چند سال پس از پیشنهاد تأسیس بانک توسط ساوالان، بانک جدید شرق در صدد برآمد شعباتی از این بانک را در تهران و تعداد دیگری از شهرهای ایران افتتاح نماید که با مخالفت ناصرالدین شاه روبرو شد و اگر فشارهای سفارت انگلیس در تهران نبود، بانک جدید شرق نمی‌توانست در تأسیس شعباتش در ایران توفیقی کسب نماید. (امین‌الدوله، ۱۳۵۵: ۱۳۵۵ / شاهی، ۱۳۸۱: ۳۹-۴۰)

بانک شاهنشاهی ایران

مهم‌ترین بانکی که حدود یک سال پیش از تأسیس بانک استقراضی روس در ایران گشایش یافت و شعبات آن در مناطق مختلف ایران به سرعت گسترش پیدا کرد، بانک شاهنشاهی بود. اما اینکه این بانک چگونه تأسیس شد، باید کمی به عقب برگشت. در سال ۱۳۰۶ ق. / ۱۸۸۸ م. شعبه شرکت بانکداری شرقی که مرکز آن در لندن بود، در صدد برآمد در ایران دست به عملیاتی بزند. به همین منظور نمایندگی‌هایی در شهرهای تهران، مشهد، تبریز، رشت، اصفهان، شیراز و بوشهر تأسیس کرد. بانک مزبور برای حساب‌های جاری ۲/۵ درصد و برای حساب‌های ثابت شش ماهه ۴ درصد و برای امانت‌های سالانه ۶ درصد می‌پرداخت. علاوه بر این در اعطای وام به مشتریان خود نرخ

بهره را تا ۱۲ درصد کاهش داد. حتی اشاره شده است که ناصرالدین شاه هم از این بانک وام با بهره ۶ تا ۱۸ درصد دریافت کرد. پس از دو سال فعالیت، این بانک را در ایران بانک شاهنشاهی خریداری کرد. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۵-۶۱۴) یک سال بعد از جریان فوق در ۲۷ جمادی‌الاولی ۱۳۰۶ ق. ۳۰٪ ژانویه ۱۸۸۹ م. ناصرالدین شاه امتیازنامه بانک شاهنشاهی را با بارون جولپوس دورویتر^۱ امضاء کرد و در طی آن بارون و شرکاء و عاملین او حق ایجاد یک بانک دولتی به نام بانک شاهنشاهی را داشتند. به عبارتی این اقدام در قبال لغو امتیاز ۱۲۸۹ ق. ۱۸۷۲ م. بوده است که رویتر ادعای خسارت ۴۰/۰۰۰ لیره‌ای را داشت. مدت قرارداد شصت سال ذکر گردید و بانک کار خود را با سرمایه یک میلیون لیره آغاز کرد و انحصار نشر اسکناس به این بانک اختصاص داشت. (ناطق، ۱۳۷۳: ۱۲۶-۱۲۴ / چارلز عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۳ / جرج. ن. کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۴-۶۱۵ / جمالزاده، ۱۳۶۲: ۱۰۹) این مهم را در اختیار هانری شرودر^۲ مسئول امتیاز راه‌آهن در آمریکای لاتین سپردند و او اسکناس‌های یک تا صد تومانی و حتی هزار تومانی هم چاپ کرد.^۳ (ناطق، ۱۳۷۳: ۲۵) برخی از سهامداران این بانک را شرکت‌های عمده انگلیسی در ایران نظیر هوتس^۴ و ساسون^۵ تشکیل می‌دادند. بانک در کنار معاملات تجاری و بازرگانی به دولت ایران قرض می‌داد و برای ضرب سکه، مفتول نقره دریافت می‌کرد. بانک شاهنشاهی در سال ۱۳۰۸ ق. ۱۸۹۰ م. نمایندگی‌های شرکت بانکداری خاور (شرق) را در مناطق مختلف به دست گرفت. از سال ۱۳۳۲ ق. ۱۹۱۳ م. اسکناس منتشره آن به مرز ۹۶۲/۰۰۰ لیره و پس‌انداز (ذخیره) آن ۹۰۶/۰۰۰ لیره رسید. بانک علاوه بر پرداخت به سهامداران خود، مبلغ کمی به دولت ایران می‌پرداخت. جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴ م.) کار بانک را با اختلالاتی روبرو کرد، اما پس از آن دوباره رونق گرفت. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۳)

نقش و اهمیت اقتصادی و تجاری بانک شاهنشاهی در همان ماده اول قرارداد پیدا بود: «به منظور پیشرفت تجارت و ازدیاد منابع ثروتی ایران بانک شاهنشاهی علاوه

1. Baron Jalius de Reuter

2. Henrichroder

۳. در سال ۱۸۹۰ م. اسکناس جدید با خط فارسی و علامت شیروخورشید به ارزش یک تومان تا هزار تومان انتشار یافت. (کرزن، ج ۱، ۱۳۷۳: ص ۶۲۰)

4. Hots

5. Sasson

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۶۱

بر اموری که در حوزه کار یک مؤسسه مالی است. به حساب خود یا طرف ثالث به همه قسم کارهای مالی و صنعتی یا تجاری که برای مقاصد خویش سودمند تشخیص دهد مبادرت می‌ورزد. مشروط بر اینکه این قبیل اقدامات با عهود و قوانین و عرف و مذهب مملکت منافاتی نداشته باشد و دولت ایران از تمام اقدامات استحضار قبلی حاصل کند.» (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۶)

بانک شاهنشاهی حق خریداری اموال منقول از قبیل املاک و اراضی و دهات و غیره به استثنای خرید بنای بانک در تهران و شعبات دیگر آن در ایالات را نداشت. علاوه بر این در قرارداد ذکر شده بود که ۶ درصد سود خالص سالانه (حداقل ۴۰/۰۰۰ لییره انگلیسی) به دولت ایران تعلق می‌گیرد. در کنار آن این بانک موظف بود که پس از تأسیس، مبلغ ۴۰/۰۰۰ لییره انگلیسی با بهره ۶ درصد به شاه وام دهد. (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۱۱۱-۱۱۰) بر طبق ماده ۱۱، بانک می‌توانست امتیاز بهره‌برداری از معادن آهن، سرب، مس، جیوه، زغال‌سنگ، نفت، منگنز و پنبه نسوز را در اختیار خود قرار دهد. این در صورتی بود که تا آن تاریخ شخصی یا مؤسسه‌ای این امتیاز را از ایران نگرفته بود. البته معادن طلا و نقره و سنگ‌های قیمتی متعلق به دولت ایران بود. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۶-۶۱۷)

پس از بازگشت جورج رویتر به انگلستان، اداره بانک در لندن تأسیس شد و آگهی تأسیس آن منتشر گردید. سهام بانک بزودی به فروش رسید و دولت انگلیس هم از سهامداران عمده شد. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۵) جوزف رابینو رئیس بانک شد و همراه با چند کارمند انگلیسی به تهران آمد. او در خیابان علاءالدوله (فردوسی جنوبی) ساختمانی را اجاره کرد و وسایل لازم را فراهم آورد و با همکاری دستیاران خود و شماری کارمند و مستخدمین ایرانی کار خود را آغاز نمود. هوتوم شیندلر (کارمند تلگرافخانه) به عنوان رابط بانک با مقامات ایرانی شروع به همکاری کرد. (رایت، ۱۳۸۵: ۱۶۳-۱۶۱) رابینو پس از یک سال، سهام و نیز ساختمان بانک شرقی را با کلیه وسایل برای بانک شاهنشاهی خریداری نمود و بانک در ضلع شرقی میدان توپخانه مستقر گردید. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۸) کار اساسی بانک نشراسکناس بود. روی اسکناس‌ها به خط فارسی نوشته شده بود و در سمت راست در یک دایره تصویر شیر و خورشید و تاج در وسط دو تصویر، بهای اسکناس با حروف و در چهار سوی آن با رقم نوشته شده بود. در پشت اسکناس نام بانک

و رقم اسکناس با حروف انگلیسی و در چهار گوشه با ارقام لاتین چاپ شده بود و تصویر شیر و خورشید و تاج هم در آن نقش بسته بود. (ولایتی، ۱۳۷۲: ۲۹۱-۲۹۰)

بانک شاهنشاهی برای سودجویی بیشتر، پول‌های اسکناس را یکنواخت چاپ نمی‌نمود. بدین معنی که برای هر یک از شهرستان‌های ایران مقدار معینی اسکناس چاپ و عبارت «فقط در شهر... ادا خواهد شد» را قید می‌کرد و تعویض اسکناس‌های شهرستان‌ها با یکدیگر مستلزم پرداخت نزول به بانک شاهنشاهی هر محل بود و فقط در تهران اسکناس کلیه شهرستان‌ها بدون نزول از طرف بانک پذیرفته می‌شد. به همین جهت اغلب مردم سکه‌های نقره را به پول کاغذی ترجیح می‌دادند و حمل و نقل نقره مشکل بزرگی برای بازرگانان و سایر مردم بوجود آورده بود. (شمیم، ۱۳۷۴: ۲۴۹)

فعالیت‌ها و عملکردهای بانک شاهنشاهی

شرکت بانک ملی با سرمایه ۱/۰۰۰/۰۰۰ لییره در ۱۰۰/۰۰۰ سهم ده لییره‌ای تشکیل گردید. این شرکت در ماه اوت ۱۸۸۹م. در لندن ثبت شد و سهام آن در یکی از روزهای ماه اکتبر سال ۱۸۸۹م. در لندن در معرض فروش قرار گرفت و با استقبال خوبی روبرو شد. سهام بانک به ۹۹/۸۰۰ سهم «عادی» و ۲۰۰ سهم «موسس» تقسیم شده بود و بهای هر یک ۱۰ لییره تعیین گردیده بود. در ظرف چند ساعت، تقاضایی مساوی با ۱۵ برابر سرمایه بانک به مرکز شرکت رسید. هر سهم ۱۰ لییره‌ای به ۱۲ لییره به فروش رسید. تفاوت بهای اصلی و بهای فروش سهام که بر ۲۰۰ هزار لییره بالغ می‌شد، از طرف شرکت به رویترا، با عنوان حق الزحمه و بهای امتیاز پرداخت شد. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۵)

پس از مدتی اداره بانک در لندن بر اساس فصل یازدهم امتیاز نامه برای بهره‌برداری از معادن ایران (به جز طلا و نقره) در صدد تأسیس یک شرکت بر آمد. این شرکت با سرمایه یک میلیون لییره‌ای انگلیسی منقسم بر دویست هزار سهم پنج لییره‌ای به نام «بانک امتیازات معدنی ایران» در لندن تشکیل شد. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۱۱) اداره معادن بانک شاهنشاهی ایران زیر نظر شیندار رابط بانک شاهنشاهی در تهران آغاز به کار کرد و کارشناسانی به مناطق مختلف کشور از جمله دالکی، قشم، بانک تهران، شاهین‌دژ آذربایجان، شاهرود، بسطام و اطراف تهران اعزام شدند. (صفایی، ۱۳۴۹: ۱۷۶-۱۷۲)

اما به واسطه موانع طبیعی و فقدان راه‌های ارتباطی و نداشتن امنیت و ممانعت مردم و مأمورین محلی موفقیتی به دست نیاوردند و پس از چند سال تعطیل شد.

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۶۳

(ولایتی، ۱۳۷۲: ۲۹۳) بانک شاهنشاهی ایران یک امتیاز راه‌سازی هم در ایران به دست آورد. این امتیاز برای احداث راه شوسه تهران - خرمشهر بود که از قم، اراک، بروجرد، خرم آباد، دزفول، شوشتر و اهواز به طول ۵۴۷ مایل می‌گذشت. (ولایتی، ۱۳۷۲: ۲۹۳) اما پس از لغو قرارداد انحصار دخانیات از شعبان ۱۳۱۰ ق. متوقف شد. (صفایی، ۱۳۴۶: ۱۹۴-۱۹۲) افزون بر این، بانک شاهنشاهی ایران در توزیع پول نقره هم دست داشت. چنانکه در محرم ۱۳۱۴ ق. / جولای ۱۸۹۶ م. بر اساس یک قرار داد، تعهد کرد که پنج میلیون مثقال نقره از لندن وارد کند و به دولت ایران تحویل دهد و پس از ضرب سکه در ضرابخانه ایران روزی ده هزار تومان، قران نقره به بانک تحویل داده شود. همچنین به بانک حق داده شد که در ضرابخانه نماینده‌ای داشته باشد و خرید پول سیاه و تبدیل آن را به پول سفید از سوی دولت ایران بر عهده بگیرد. (ولایتی، ۱۳۷۲: ۲۹۳)

یکی از اقدامات عمده بانک شاهنشاهی پرداخت وام بود. در این راستا وام‌های متعددی را به دولت ایران می‌پرداخت و از این راه درآمد کسب می‌کرد. در مقابل، بخشی مهم از منابع حیاتی ایران به کنترل انگلیسی‌ها در می‌آمد. اولین وام پرداختی به دولت ایران، پرداخت وام ۵۰/۰۰۰ لیره‌ای در سال ۱۳۱۰ ق. / ۱۸۹۲ م. جهت پرداخت غرامت امتیاز انحصار تنباکو با در اختیار گرفتن گمرک بوشهر و کرمانشاه به عنوان تضمین وام بود. در سال‌های بعد وام‌های دیگری نیز به دولت ایران پرداخت شد. (لیتن، ۱۳۶۷: ۳۱)

به هر روی مجموع بدهی‌های ایران به بانک شاهنشاهی در سال ۱۳۲۸ ق. / ۱۹۱۰ م. به مبلغ ۷۶۰/۰۰۰ لیره رسید. ایران برای پرداخت این بدهی‌ها مجبور شد کلیه گمرکات جنوب ایران (بوشهر، بندر لنگه، محمره و اهواز) را بدون هیچ حق برداشتی به بانک شاهنشاهی بپردازد. در سال ۱۳۲۹ ق. / ۱۹۱۱ م. کلیه قروض ایران به بانک شاهنشاهی به مبلغ ۱/۲۵۰/۰۰۰ لیره رسید که از این تاریخ به بعد «قرضه طویل‌المدت انگلیسی ۱۳۲۹ ق. / ۱۹۱۱ م.» اطلاق می‌شد. این قرضه‌ها با بهره ۵ درصد بود که تضمین آن درآمد گمرکات جنوب منظور گردید. (لیتن، ۱۳۶۷: ۳۲)

بخش دیگری از درآمدهای بانک شاهنشاهی، سود ناشی از تعیین نرخ نقره در بازار بود. به عنوان مثال ۵ لیره انگلیس در ۱۳۰۷ ق. / ۱۸۸۹ م. معادل ۱۷۲ قران بود. اما این ارزش در سال ۱۳۳۳ ق. / ۱۹۱۴ م. معادل ۲۷۲ قران رسید. (لیتن، ۱۳۶۷: ۳۵-۳۴) افزون بر این، بانک شاهنشاهی از بابت کنترل بر تجارت خارجی و واردات و صادرات کالا

از اروپا سود سرشاری کسب می‌کرد و از این راه خدمات ارزنده‌ای به تجارت و صنایع انگلستان ارائه می‌داد- تهیه مواد خام مورد نیاز صنایع انگلستان به قیمت ارزان- بطوری که انبارهای ایران از کالاهای انگلیسی پر بود. حتی برخی کالاهای انگلیسی در ایران ارزان‌تر از خود انگلستان به دست می‌آمد. (تاریخچه سی‌ساله بانک ملی، بی تا: ۴۲)

از دیگر فعالیت‌های بانک شاهنشاهی در حوزه تجارت داخلی بود. به تدریج دامنه فعالیت‌های اقتصادی بانک از جایگاه و نقش مبادلات پولی به سمت تجارت سوق پیدا کرد. به طوری که بخشی از سرمایه خود را به خرید و فروش ارزاق عمومی و احتیاجات اولیه مردم تخصیص داد. (لینتن، ۱۳۶۷: ۳۸) در این میان، بانک شاهنشاهی در پاره‌ای موارد برای اینکه کالاهای خود را بهتر و با سود بیشتر به فروش برساند، حتی دست به احتکار هم می‌زد. دولت انگلیس از هیچ‌گونه کوششی در حمایت از بانک دریغ نمی‌کرد و مردم و بازرگانان داخلی نیز توان مقابله و جریت اعتراض را نداشتند.

بانک شاهنشاهی با شعبات و نمایندگی‌های گسترده‌ای که در مناطق مختلف ایران ایجاد نمود، نقشی مهم را در اقتصاد ایران به خصوص در تجارت ایفاء می‌کرد. مرکز بانک در تهران بود و در کنار آن علاوه بر داخل کشور در خارج از ایران می‌توانست دارای شعباتی باشد. بهر حال این بانک هر چند در اقتصاد و تجارت ایران در عصر قاجار تأثیرگذار بود، با وجود این از استفاده ابزاری آن توسط انگلستان به منظور توسعه نفوذ خود در ایران نباید غافل ماند.

یکی از اهداف بانک شاهنشاهی، رقابت با بانک استقراضی روس بود و تا حد امکان تلاش می‌کرد که روس‌ها را از میدان اقتصادی و تجاری دور کند و بازرگانان و تجار ایران را به سمت انگلستان و مستملکات آسیایی این کشور بکشاند. تسلط بر قدرت پولی و امور صرافی در داخل ایران از اهداف دیگر بانک شاهنشاهی بود. هر چند به علت فقدان مؤسسات معتبر صرافی و بانکی در کشور، بانک شاهنشاهی در مراکز مهم و ولایات در جهت تسریع و تسهیل امر تجارت و به طور کلی اقتصاد گام‌هایی برداشته است، اما سمت و سوی اقداماتشان در جهت واردات کالاها و محصولات انگلستان و کشورهای وابسته به ایران بود. (تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران: ۴۴-۴۳ / دانشپور، ۱۳۲۶: ۲۳-۱۷)

انتشار اسکناس توسط بانک شاهنشاهی یک منبع درآمد نامشروع را برای انگلستان ایجاد می‌کرد. بتدریج میان سرمایه بانک و حجم اسکناس تناسب و توازن از

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۶۵

بین رفت. بانک شاهنشاهی که زمام و اختیار پول را در تسلط خود داشت، برای کاهش بهای پول ایران در مقابل لیره انگلستان تلاش می‌کرد. تا جایی که حتی نظارت ایران بر این بانک برداشته شد.

در سال ۱۳۱۵ ق. / ۱۸۹۷ م. دوره وزارت حاج محسن‌خان مشیرالدوله در وزارت امور خارجه، نظارت ایران بر امور اسکناس لغو گردید. (همان) نشر اسکناس افزون بر منافع اقتصادی که برای انگلستان داشت، از لحاظ سیاسی برگ برنده‌ای بدست این کشور می‌داد. ارزش این امتیاز برای انگلیس و ضرر آن برای ایران به قدری بود که در تاریخ ۱۷ شهریور ۱۳۰۷ ش. همین که بانک ملی ایران توسط رضاشاه افتتاح شد، دولت ایران برای استقلال پولی و تقویت بانک ملی ایران بر آن شد تا انتشار اسکناس را در اختیار بگیرد، روز ۲۴ اردیبهشت ۱۳۰۹ ش. / ۱۹۳۰ م. انگلستان با دریافت دو بیست هزار لیره و تحصیل برائت از بسیاری قیود و تعهداتی که به موجب امتیاز بانک شاهنشاهی داشت از نشر اسکناس که در اختیارش بود تا حدودی صرف‌نظر کرد. (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۴۶: ۵۳۴)

در کنار مسائل فوق به این نکته نیز باید اشاره کرد که بانک شاهنشاهی اثرات منفی فراوانی بر تجار ایران داشت. به طوری که آقا نجفی، حاج محمد حسن امین‌الضرب و چند تن از بازرگانان و دولتمردان دیگر بر این اندیشه بودند که امتیازات بانک و تنباکو را از دست صاحبان آن بیرون کشند و شرکتی برای تنباکو تأسیس کنند و در کنار آن ترتیب بانکی را بدهند. (ناطق، ۱۳۷۳: ۳۲)

بانک شاهنشاهی در تمام مدت فعالیت خود، از ایرانیان در شعبه مرکزی و شعبات دیگر در مقام‌های بالای مدیریتی استفاده نکرد. بانک شاهنشاهی با در اختیار داشتن حق انحصاری چاپ اسکناس، صدور حواله و ورود نقره به ایران از یک سو موجب کاهش ارزش پول ایران گردید و از سوی دیگر موجب ورشکستگی صنف صراف شد. (تیموری، ۱۳۳۲: ۳۴۷) آسیب دیگری را که این بانک بر اقتصاد ایران وارد می‌ساخت، اینکه باعث خروج طلا از ایران می‌شد.

به هر روی بانک شاهنشاهی با حربه‌های مختلفی، قادر بود نزدیک به ۶۰ سال کنترل گسترده‌ای بر امور اقتصادی، پولی کشور به دست آورده و فعالیت‌های اقتصادی، تجاری و سیاسی‌اش را تا هنگام نخست وزیری محمد مصدق در سال ۱۳۳۱ ش. تداوم و تحکیم بخشد.

فرجام بانک شاهنشاهی

رایینو ۱۸ سال ریاست بانک را به عهده داشت. پس از او، وود و سپس مک‌مری سال‌ها ریاست بانک را در اختیار داشتند. بانک به فعالیت‌های خود ادامه داد تا اینکه بعد از پایان مدت امتیاز در سال ۱۳۳۱ ش. به کار خود پایان داد. سپس ساختمان بانک فروخته شد و بانک بازرگانی در آنجا تأسیس گردید که در حال حاضر محل بانک تجارت است. (ولایتی، ۱۳۷۲: ۲۹۶-۲۹۴) انتشار اسکناس‌ها تا تاریخ ۱۳۰۹/۲/۲۳ ش. توسط بانک شاهنشاهی بود و پس از این تاریخ، امتیاز آن به بانک ملی ایران واگذار شد. امتیاز حق انحصاری نشر اسکناس از سوی دولت ایران به مبلغ دویست هزار لیره خریداری شد. همچنین طبق ماده ۳ تصویب‌نامه شماره ۹۵۱۳ مورخ ۱۳۱۰/۱۲/۱۹ ش. هیئت وزیران، مقرر گردید که اسکناس‌های بانک شاهنشاهی تا آخر خرداد ۱۳۱۱ ش. از جریان خارج گردد. در تاریخ ۱۳۲۷/۱۱/۱۲ ش. / ۳۰ ژانویه ۱۹۴۹ م. امتیاز بانک شاهنشاهی پس از ۶۰ سال پایان پذیرفت و بانک نام خود را به بانک انگلیس در ایران و خاورمیانه تغییر داد و در تاریخ ۱۳۳۱/۵/۷ ش. این بانک تعطیل شد. (www.banknevesht.com)

بانک استقراضی روس

روس‌ها که در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی در ایران با انگلستان رقابت داشتند، در مقابل امتیاز بانک شاهنشاهی که به انگلستان داده شد، امتیاز تأسیس بانک استقراضی روس را در ایران گرفتند. این بانک با بانک شاهنشاهی به رقابت می‌پرداخت و تأثیری مهم در تجارت ایران با روسیه داشت.

تا هنگام تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران، روس‌ها هیچگاه طرح تأسیس بانک در ایران را مورد توجه قرار نداده بودند و منابع موجود نیز اطلاعی در این مورد ارائه نمی‌دهد. (شاهدی، ۱۳۸۱: ۴۳) روس‌ها مدت کوتاهی پس از انتشار خبر اعطای امتیاز بانک شاهنشاهی به اتباع انگلیسی مراتب اعتراض و نارضایتی خود را از آن امتیاز به دولتمردان ایران گوشزد کردند. در این میان میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان بیش از هر کسی دیگر مورد انتقاد و شماتت روس‌ها قرار گرفت که متهم بود باعث نفوذ انگلیسی‌ها در ایران شده است. (امین‌الدوله، ۱۳۵۵: ۱۲۴) انگلیسی‌ها مدعی بودند با اقداماتی نظیر تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران، قصد رقابت و دشمنی با روس‌ها را

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۶۷

ندارند و تنها هدف آنها پایان دادن به اختلافات و خصومت چند دهه میان دو کشور بر سر ایران و مناطق همجوار است. (شاهدی، ۱۳۸۱: ۴۴) به هر روی تأسیس بانک استقرازی در ایران به رقابت روس و انگلیس در عرصه سیاسی-اقتصادی ایران باز می‌گشت. دولت روسیه بر آن بود که با تأسیس بانک استقرازی سد راه پیشرفت و فعالیت بانک شاهنشاهی شود.

زمینه‌های سیاسی و اقتصادی و دستیابی به این اهداف، روس‌ها را ترغیب به سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی و تجاری از جمله تأسیس بانک کرد. دو کشور روس و انگلیس طی دوران سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه برای نفوذ خود در ایران هیچ‌گاه مؤلفه‌های سیاسی را از مسائل اقتصادی جدا نمی‌کردند و بر جنبه‌های رقابت‌آمیز اقدامات خود آگاهی داشته و بر آن تأکید می‌ورزیدند. (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۱۵۹-۱۵۷) نفوذ تجاری و اقتصادی روسیه تزاری در آستانه تأسیس بانک استقرازی در ایران بویژه در نواحی شمالی کشور رشد مضاعفی داشت و در سایه حمایت‌های گسترده سیاسی و اقتصادی آن کشور بازرگانان روسی در تجارت با ایران از تسهیلات ویژه‌ای برخوردار شدند و به تبع آن از دولت روسیه خواستار سرمایه‌گذاری در ساخت راه‌های شمالی و تأسیس بانکی در ایران بودند تا موانع صدور کالاهای روسی به ایران کاهش پیدا کند.

صاحب امتیاز بانک استقرازی روس شخصی به نام ژاک پولیاکف^۱ بود. وی با رافالوویچ^۲ که پیش‌تر کنسول ایران مقیم آدسا بود، شراکت داشت. پولیاکف بعد از اینکه از طرح راه‌آهن ایران نتیجه‌ای نگرفت، به فکر تأسیس بانک در ایران افتاد. پس از مذاکراتی که میان او و دولتمردان ایران صورت گرفت؛ قرار بر این شد که این مؤسسه کارهایی را که در زمینه بانکی در اختیار بانک شاهنشاهی ایران است، انجام ندهد. حتی برای رعایت احتیاط از گذاشتن نام بانک بر مؤسسه خودداری کردند. این قرارداد پس از بی‌نتیجه‌ماندن طرح راه‌آهن پولیاکف در سال ۱۳۰۷ ق. ۱۸۹۰ م. یک سال بعد و در زمان ناصرالدین‌شاه و دوره صدراعظمی امین‌السلطان و نیز در دوران وزارت خارجه امین‌الدوله میان ایران و پولیاکف بسته شد. (تیموری، ۱۳۳۲، ۳۳۹-۳۳۶/ لیتن، ۱۳۶۷: ۹۴-۹۳) بانک استقرازی روس با سرمایه اولیه ۱/۸۷۵/۰۰۰ روبل تأسیس گردید. این

1. Poliakof

2. Raffalovitch

بانک در سال ۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۲م. به بانک استقراضی ایران تغییر نام پیدا کرد. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۲) این مؤسسه در زمان افتتاح خود نام بانک رهنی^۱ را داشت. در سال ۱۳۰۸ق. / ۱۸۹۱م. در تهران گشایش یافت و در سال ۱۳۱۷ق. / ۱۸۹۹م. سهام این بانک در اختیار روسیه قرار گرفت و به عبارتی «بانک رهنی» در تهران به شعبه‌ای از بانک دولتی روسیه تبدیل گشت. (لیتن، ۱۳۶۷: ۹۴-۹۳)

چنانکه گذشت در سال ۱۳۱۷ق. / ۱۸۹۹م. سهام این بانک در اختیار دولت روسیه قرار گرفت و سرمایه آن تا سقف ۳۰ میلیون روبل افزایش یافت. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۲) علت در اختیار گرفتن بانک استقراضی توسط وزارت مالیه روس این بود که سقوط قیمت نقره و ویژگی‌های اخلاقی پولیاکف سبب گردید که بتدریج این بانک در سال ۱۳۱۳ق. / ۱۸۹۵م. به فروشگاه اشیاء رهنی تبدیل شود. حتی در سال ۱۳۱۵ق. / ۱۸۹۷م. پولیاکف قصد تسویه بانک را داشت و با تقبل خسارت، آنچه از بانک باقی مانده بود را می‌خواست به بانک شاهنشاهی واگذار نماید. در نتیجه بانک دولتی سن پترزبورگ سهام آن را خریداری کرد و سپس وزارت دارائی روسیه کنترلش را در اختیار گرفت. (انتنر، ۱۳۶۹: ۷۹) این بانک تا شروع انقلاب بلشویکی در اکتبر سال ۱۳۳۶ق. / ۱۹۱۷م. کم و بیش فعال بود تا اینکه طبق قرارداد مودت (۱۳۴۰ق. / ۱۹۲۱م.) و ماده نهم آن که میان ایران و شوروی منعقد گردید، بانک استقراضی از صحنه فعالیت اقتصادی ایران خارج شد. (چارلز عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۳/ تیموری، ۱۳۳۲: ۳۴۹)

فعالیت‌ها و عملکردهای بانک استقراضی

کار عمده بانک، اعطای قرض با شرایط مساعد و ساده و مدت پرداخت طولانی به افراد با نفوذ ایرانی بویژه وابسته به روس بود. این بانک بعدها به منظور کسب اعتبار برای خود به افراد تهیدست و فقیر نیز وام می‌داد، به طوری که طی اعلامیه‌ای اظهار می‌کرد:

«بانک استقراضی رهنی ایران بقاطبه اهالی طهران محترماً اعلان می‌دهد محض آسایش حال فقرا و مستقرضین مستأصل هر کس از هر قبیل اسباب در بانک استقراضی بمبلغ یک تومان گرو بگذارد، در هر ماه یکشاهی برای یک تومان تنزیل

1. Banquede prets

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانک‌ها و تأثیر ... ۶۹

خواهد گرفت. «به تاریخ یوم دهم شهر جمادی‌الثانیه سنه ۱۳۱۱» (تیموری، ۱۳۳۲: ۳۴۷)

این بانک تا سال ۱۳۳۲ق./۱۹۱۴م. در مناطق مختلف ایران با تأسیس شعبه‌هایی فعالیت پر دامنه‌ای را در شمال ایران به دلیل حضور گسترده تجار روسی به راه انداخت. شعبه‌های مختلف آن در تهران، استرآباد، مشهد، رشت و تبریز وجود داشت. علاوه بر این، دارای نمایندگی‌هایی در بارفروش (بابل)، بندرگز، بندرانزلی، اصفهان، کاشان، بیرجند، نیشابور، سبزوار، قوچان، قزوین، محمدآباد، ارومیه و همدان بود. این بانک در روسیه، شعبه‌ای در نژنی گورود، نمایندگی روس در آستارا، عشق‌آباد، باکو، جلفا و مسکو و طرف بانکی در کرمانشاه، مازندران، خراسان، سیستان، تربت و شیراز دایر کرده بود. (انتنر، ۱۳۶۹: ۸۰-۷۹) تعدادی از شعب بزرگ و فعال بانک استقراضی در شهرهای مختلف ایران، گاهی به دلایل مدیریتی و یا مالی به تعطیلی کشانیده می شد و پس از آنکه موانع موجود رفع می گردید، بار دیگر فعالیت‌هایش را از سر می گرفت. از جمله این موارد می توان از تعطیلی شعبه بانک استقراضی در شهر رشت نام برد. مشکل مهم دیگری که در آغاز تأسیس شعبات در مسیر بانک استقراضی قرار داشت، مخالفت‌های عمومی با دائر شدن شعب بانک در برخی مناطق بود. به عنوان نمونه می توان از تأسیس و برچیده شدن شعبه بانک استقراضی در شهر قم (۱۳۲۹-۱۳۲۸ق./۱۹۱۱-۱۹۱۰م.) نام برد که انگیزه‌های دینی، مذهبی و اقتصادی در این زمینه تأثیر داشت و اسناد موجود گویای این امر است. (آرشو اسناد وزارت امور خارجه: ۱-۵۲-۱۳۲۹ق./شاهدی، ۱۳۸۱: ۱۱۰-۱۰۱)

از اتفاقات نادری که در طول فعالیت بانک استقراضی در ایران روی داد، تخریب عمارت در دست ساخت این بانک در حوالی بازار تهران بود. این رخداد در قالب و پوشش انگیزه‌های دینی - مذهبی روی داد و عوامل اقتصادی نیز در این امر تأثیر داشت. رهبری این قیام به ظاهر مذهبی که در ۲۷ رمضان ۱۳۲۳ق. واقع شد با آقا شیخ مرتضی مجتهد فرزند حاجی میرزا حسن آشتیانی مجتهد معروف دوره مبارزه با رژی تنباکو بود. از دیگر کسانی که در تخریب عمارت بانک استقراضی نقش داشتند، آیات عظام آقایان طباطبایی و بهبهانی بودند. (ذاکر حسین، ۱۳۶۸: ۲۰ /شاهدی، ۱۳۸۱: ۱۱۰)

از اواخر سال ۱۳۳۱ق. / ۱۹۱۳م. بانک استقراضی مانند گذشته به طور جدی با تجارت سروکار نداشت، چرا که تنوع مسائل خاص سیاسی و اقتصادی باعث گردید که همانند سابق به این امر نپردازد. (لیتن، ۱۳۶۷: ۹۷) این بانک تا شروع انقلاب بلشویکی در اکتبر سال ۱۳۳۶ق. / ۱۹۱۷م. کم و بیش فعال بود تا اینکه طبق قرارداد مودت ۱۳۴۰ق. / ۱۹۲۱م. و ماده نهم آن که میان ایران و شوروی منعقد گردید، از صحنه فعالیت اقتصادی ایران کنار رفت. (چارلز عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۳ / تیموری، ۱۳۳۲: ۳۴۹)

بانک استقراضی تأثیری مهم در گسترش و توسعه بازرگانی و مناسبات تجاری ایران با روسیه، آلمان، اتریش و دیگر کشورهای اروپای شرقی داشت و با گشودن اعتبار و تشویق بازرگانان به خرید و فروش با روسیه و کشورهای وابسته به آن در رقابت با بانک شاهنشاهی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود.

اوج پیشرفت و رونق بانک استقراضی زمانی بود که ارنست گروه^۱ تاجر سن پترزبورگی (از کارمندان دفتر وزارت دارائی روسیه) از سوی وزیر دارایی روسیه به ریاست بانک انتخاب شد. (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۱۰۴ / لیتن، ۱۳۶۷: ۹۴ / انتنر، ۱۳۶۹: ۸۰)

این شخص با قدرت نامحدودش به سازماندهی بانک پرداخت و شعبه‌ها و نمایندگی‌هایی در مناطق مختلف ایران ایجاد کرد. در سال ۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۲م. گروه نام بانک را از رهنی به استقراضی ایران برگرداند. وی ریاست بانک را برعهده داشت و استروگرادسکی^۲ معاون او بود. در سال ۱۳۲۱ق. / ۱۹۰۳م. گروه علاوه بر مسئولیت بانک به نمایندگی وزارت دارائی روس و انجمن دولتی انتخاب گردید. نام وی در طی زمان اقامتش در ایران، نفوذ سیاسی فراوانی داشت. (لیتن، ۱۳۶۷: ۹۴)

سیاست اقتصادی روسیه و از جمله تشکیل بانک استقراضی در ایران از حربه‌های اصلی اجرای برنامه‌های این کشور به منظور رخنه در کشورهای همجوار بود: «تاریخ سلطنت مظفرالدین شاه جذب آرام آرام نظامی، مالی و بازرگانی سرزمین قدیمی ایران بوسیله روسیه بود و همسایه‌های دیگر ایران - انگلستان و عثمانی - ظاهراً در کنار ایستاده و نظاره می‌کردند و هیچ اقدامی برای نجات این کشور نمی‌کردند.» (انتنر، ۱۳۶۹: ۸۰)

1. E.K.Crube
2. Ostrogradsky

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۷۱

طی سال‌های ۱۳۲۳-۱۳۱۷ ق. ۱۹۰۵-۱۸۹۹ م. بانک استقراضی در عمل به یک مؤسسه واسطه‌ای واردات و صادرات کالا و اجناس تبدیل شد. این بانک فهرستی از نیازهای مشتریان محلی را تهیه می‌کرد و به‌وسیله شعبه‌های باکو، نژنی گورود و مسکو اجناس را فراهم می‌نمود و اعتبار خوبی را برای کالاهای تولیدی روسیه می‌پرداخت. به عنوان نمونه پارچه‌هایی که در بازار به آن احتیاج بود، به کارخانجات روسی سفارش می‌داد. در سال ۱۳۲۰ ق. ۱۹۰۲ م. این بانک کاروانی از جنس روس به قیمت ۴۰ تا ۵۰ هزار روبل برای شعبه تازه تأسیس خود در سیستان ارسال داشت و در برابر آن چای هند را برای مشتریان شمال ایران خریداری نمود. حتی اشاره شده است که بانک استقراضی تا سقف ۸۰ درصد قیمت شکر صادراتی روس به ایران را ضمانت می‌داد. افزون بر این، مؤسسات صنعتی مختلفی را در ایران جهت تهیه بودجه بیشتر امتیازات روسی در ایران ایجاد کرد. (همان، ۱۳۶۹: ۸۴-۸۱) گذشته از نقش واسطه‌ای و دلالی بانک استقراضی روس، این بانک خدمت دیگری به واردکنندگان ایرانی می‌کرد و آن پرداخت وام با نرخ ۴ تا ۶ درصد (کمتر از نرخ بازار) بابت هزینه گمرکی و انبارداری به مشتریان خود بود. «این بانک کلیه قرضه‌های گرودار تهران را به انحصار خود در آورد و شاید از این جهت مقداری ضرر می‌داد، زیرا بهره ۱۲ درصد بسیار جالب بود. در حالی که برای این قبیل رهنیها بهره ۳۰ تا ۴۰ درصد است و بنظر می‌آید که این قسمت بانک بیشتر برای ایجاد حسن تفاهم بوده است». (همان) نرخ پائین بهره بانک، نرخ تنزیل را در بازار کاهش می‌داد و این مسئله به تبع خود مخالفت صراف‌ها و قرض‌دهندگان را می‌توانست در پی داشته باشد.

نکته‌ای که در اینجا حائز اهمیت است، اینکه رقابت بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی و تقابل آنها در پاره‌ای موارد از حالت منفی خارج می‌شد:

«یک بار صرافی‌های بازار اوراق اعتباری را در معرض فروش گذاشته و چند روز رئیس بانک انگلیس در اطراف تهران دربدر دنبال طلا می‌گشت تا جواب مطالبات را بدهد. گروه معادل هفتصد هزار از اوراق اعتباری بانک انگلیس را در صندوق خود داشت و اگر آنها را عرضه می‌کرد، حساب بانک انگلیس پاک بود. ولی این کار را نکرد، زیرا روس‌ها بانک انگلیس را لازم داشتند». (همان: ۸۶)

بانک روس در صادرات کالاهای ایران به روس بویژه از راه دریای خزر با داشتن شعبات و نمایندگی‌هایی در استرآباد، بندرگز، بارفروش، رشت و انزلی نقشی مهم را ایفاء

می‌کرد. در شهرهای مختلف، بویژه در مناطق شمال ایران، برای صاحبان املاک و یا با واسطه برای کشاورزانی که اجناس در اختیار داشتند، حساب باز می‌کرد و آنها را وادار می‌ساخت که بانک مجوز خرید محصولات آنان از قبیل ابریشم، خشکبار، فرش، پنبه و همین‌طور مواد خام دیگر را داشته باشد. «در گیلان با تأمین پول برای ابریشم خام انقلابی ایجاد کرد و عملاً واسطه‌های فرانسه و یونان را از میان برداشت و جای آنها را آرامنه و روس‌ها گرفتند». (همان: ۸۵)

بانک استقراضی افزون بر عملیات بانکی، قرض و پرداخت‌های رهنی و نیز دلالی و واسطه‌گری در معاملات تجاری، کارهای دیگری هم انجام می‌داد. بانک حدود ۴۸ میلیون روبل در مقابل گرو گرفتن املاک به ایرانیان قرض داد و به موفقیت‌هایی در این زمینه دست یافت و زمین‌های فراوانی را در تسلط خود گرفت. در اصفهان، اداره کلیه املاک شاهزاده ظل‌السلطان را در اختیار داشت. علاوه بر این، گاهی شمش‌های نقره را برای سکه‌های شاهی (ضرابخانه دولتی) حمل می‌کرد. افزون بر آن، بانک استقراضی در بعضی از سرمایه‌گذاری‌ها دخالت مستقیم داشت و امتیازاتی از این بابت می‌گرفت. مانند امتیاز احداث جاده جلفا- تبریز- قزوین، استخراج معادن نفت و ذغال اطراف راه آهن، نظارت بر «شرکت بیمه حمل و نقل ایران». این شرکت نه فقط حق انحصار دفاتر حمل و نقل ایران را به خود اختصاص داده بود، بلکه هم‌زمان امتیازهای احداث جاده انزلی- قزوین و امتیاز جاده قزوین- تهران و قزوین - همدان و لایروبی کانال کشتیرانی در مرداب انزلی را در اختیار داشت. (ویلهم لیتن، ۱۳۶۷: ۹۸)

فرجام بانک استقراضی

طبق قرارداد مودت ۶ فوریه ۱۹۲۱ ایران و شوروی، بانک استقراضی با تمام دارایی خود (نقدی و غیرنقدی) و قروض و تعهداتی که داشت، به دولت ایران واگذار گردید. از زمان وقوع انقلاب بلشویکی در اکتبر ۱۹۱۷م. بانک استقراضی گرفتار بحران مالی و مدیریتی شد و هیچ تلاشی برای تجدید سازمان آن انجام نگرفت. به‌خاطر بحران‌های سیاسی و اقتصادی موجود در شوروی و روابط نامنظمش با دولت‌های وقت ایران، معضلات بانک گسترش پیدا کرد. برای مدت کوتاه در جریان انقلاب و پس از آن دولت ضدانقلابی ماوراء قفقاز با حمایت انگلیسی‌ها کنترل بانک استقراضی را به‌دست گرفت. پس از پیروزی انقلاب شوروی، آخرین موجودی نقدی آن از بین رفت و به تبع

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۷۳

آن اجزاء و کارمندان بانک در رده‌های مدیریتی و اجرایی بنا به دلایل عدیده سیاسی-اقتصادی و دیگر موارد برای اداره منظم بانک تلاش جدی‌ای انجام ندادند. هر چند از دریافت حقوق و مواجب محروم بودند. (شاهدی، ۱۳۸۱: ۸۲۹)

دولت ایران پس از قرارداد ۱۹۲۱م. ایران و شوروی، وزارت مالیه (دارایی) را مسئول رسیدگی برای تجدید سازمان و اداره آن بانک کرد و وزارت مالیه همان رؤسا و مدیران سابق بانک استقراضی را برای اداره آن انتخاب کرد. از سوی دیگر دولت ایران جهت سر و سامان دادن به امور بانک استقراضی با استفاده از امکاناتی که فراهم آمده بود، زمینه‌های تأسیس بانک جدیدی با عنوان «بانک ایران» را فراهم کرد تا به نوعی جایگزین بانک استقراضی سابق شود و برای مدیریت بانک جدید نیز الکساندر تومانیانس- از تجار و صرافان ارمنی تبار ایرانی- را برگزیدند. مدتی بعد مرتضی خان ممتازالملک، در دوره نخست وزیری احمد قوام السلطنه (۲۷رمضان ۱۳۳۹ق. / ۴ ژوئن ۱۹۲۱م.) به ریاست بانک انتخاب شد. (ولایتی، ۱۳۷۲: ۳۳۸-۳۳۷) قوام‌السلطنه بر اساس برنامه‌های دولت خود که درهشت ماده اعلام کرد، ماده دوم برنامه او به سازماندهی و تسویه امور بانک سابق استقراضی و تشکیل بانک دولتی (بانک ایران) از بقایا و دارایی‌های منقول و غیرمنقول آن و نیز برخی سرمایه‌های داخلی دیگر اختصاص داشت. (عاقلی، ۱۳۷۶: ۱۱۵-۱۱۴ / شاهدی، ۱۳۸۱: ۸۳۰)

از جمله مواردی که به هنگام واگذاری بانک استقراضی به دولت ایران بر اولیای امور نامعلوم بود، دارایی‌ها و اموال غیرمنقولی بود که این بانک تا آن هنگام در تهران و سایر ایالات و شهرهای ایران در تملک داشت. این امرمشکلات و پیآمدهایی به دنبال داشت. اسناد و مدارک فراوانی وجود دارد که نشان‌دهنده اختلافات و درگیری‌ها بر سر اموال و دارایی‌های بانک است.

با وجود ادغام بانک ایران و بانک جدید التأسیس فلاحتی و صنعتی (کشاورزی بعدی) در سال ۱۳۱۲ش. دعاوی بانک اخیر نسبت به بدهکاران سابق استقراضی پایان نیافت و این بانک جدید مسئول پیگیری مطالبات از بدهکاران شد. آخرین قانونی که برای چگونگی پی‌گیری مطالبات بانک سابق استقراضی و نیز بانک ایران از بدهکاران به تصویب مجلس شورای ملی و سنا رسید و جهت اجرا در اختیار اولیای بانک کشاورزی قرار گرفت، در دوم خرداد ۱۳۳۴ش. بود. (همان: ۹۰۷-۹۰۳)

سرانجام دولت شوروی بر اساس قرارداد مودت ۱۹۲۱م. در صدد برآمد تا جهت پیشبرد سیاست‌های اقتصادی- تجاری خود در ایران، بانکی در ایران تأسیس کند که به نوعی جایگزین بانک سابق استقراضی گردد. به نظر می‌رسد که دولت شوروی درصدد بود با تأسیس بانکی جدید در ایران از تسلط بلامنازع بانک شاهنشاهی در اقتصاد مالی- اعتباری ایران ممانعت به عمل آورد. (منشور گرگانی، ۱۳۶۸: ۲۱۴) با وجود این از همان ابتدا دولتمردان روسیه اعلام داشتند که این بانک بیش از هر چیز به دنبال تسهیل مبادلات تجاری ایران و شوروی است. (فاتح، ۱۳۱۰: ۳۱۸ / شاهدی، ۱۳۸۱: ۹۱۱-۹۱۰) این بانک همان بانک روس و ایران بود که در تاریخ ۱۶ شهریور ۱۳۰۲ تأسیس شد و اولین اساسنامه آن در ۵ آبان‌ماه ۱۳۳۳ / ۲۷ اکتبر ۱۹۴۵م. در مجمع عمومی صاحبان سهام این بانک (بانک روس و ایران) به تصویب رسید که آن را شرکت سهامی خاص معرفی می‌کند و هدف از تأسیس آن را انجام فعالیت‌های بانکی- اعتباری در جهت تسهیل روابط تجاری ایران با شوروی و سایر کشورها ذکر می‌کند. (ضیایی، ۱۳۷۳: ۵۴۸-۵۳۷/شاهدی، ۱۳۸۱: ۹۵۳ و ۹۱۱)

نتیجه

از آنجایی که پول، مسکوکات و بانک‌ها در اقتصاد هرکشوری و در رشد و توسعه آن تأثیر بنیادین و عمیق دارد، این مهم در عصر قاجار قابل تعمق و تدبر است. پول در ایران مانند بسیاری از مناطق دنیا با گوناگونی و تحول روبرو بود. قیمت پول ایران در برابر پول‌های خارجی همیشه در نوسان و تغییر بوده است و تا پیش از جنگ جهانی اول سیر نزولی خود را سپری می‌کرد. نامشخص بودن وضعیت مسکوکات ایران و ضرب آن در مناطق مختلف از یک سو و تقلب‌هایی که در این زمینه صورت می‌گرفت، لطمات شدیدی بر اقتصاد بویژه تجارت ایران وارد کرد.

پیش از شکل‌گیری بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس، از بانک به مفهوم و شکل اروپایی آن در ایران خبری نبود. فقدان سازمان‌های صرافی و بانکی معتبر، امر داد و ستد و تجارت خارجی و داخلی را با دشواری‌هایی روبرو کرده بود. این معضل تأثیر ویژه‌ای بر پول و مسکوکات ایران در این دوره گذاشت. معاملات تجاری بوسیله برات و حواله صورت می‌گرفت و این خود در مالکیت کالاها مشکلاتی را بوجود می‌آورد.

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۷۵

از جمله اهداف انگلستان پس از تأسیس بانک استقراضی روس، رقابت با این بانک و از میدان به درکردن آنها در اقتصاد و تجارت ایران بود تا بازرگانان و تجار ایران را به سوی انگلستان و مستملکات آسیایی این کشور سوق دهند. تسلط بر قدرت پولی و امور صرافی در داخل ایران از اهداف دیگر بانک شاهنشاهی بود. هر چند به علت فقدان مؤسسات معتبر صرافی و بانکی در کشور، بانک شاهنشاهی در مراکز مهم و ولایات مختلف ایران، جهت تسریع و تسهیل امر تجارت و به‌طور کلی اقتصاد گام‌هایی برداشته است، اما مسیر اقداماتشان به سمت واردات کالاها و محصولات انگلستان و کشورهای وابسته به ایران بود. روس‌ها که در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی در ایران با انگلستان رقابت داشتند؛ در زمینه امتیاز بانک شاهنشاهی که به انگلستان داده شده بود، امتیاز تأسیس بانک استقراضی روس را اخذ کردند. این بانک نیز به رقابت با بانک شاهنشاهی می‌پرداخت و تأثیری مهم در تجارت ایران با روسیه داشت. کار عمده بانک، اعطای قرض با شرایط مساعد و مدت پرداخت طولانی به افراد با نفوذ ایرانی بویژه وابسته به روسیه بود. این بانک بعدها به منظور کسب اعتبار برای خود به افراد تهیدست و فقیر نیز وام می‌داد. بانک استقراضی نقش فراوانی در توسعه بازرگانی و مناسبات تجاری ایران با روسیه و آلمان و اتریش و دیگر کشورهای اروپای شرقی داشت و با گشودن اعتبار و تشویق بازرگانان به خرید و فروش با روسیه و کشورهای وابسته به آن در رقابت با بانک شاهنشاهی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. به هر روی نوسانات و تغییر و تحولاتی که در زمینه پول، مسکوکات و بانکها در دوره قاجار بوجود آمده بود، بر اقتصاد و تجارت ایران تأثیر عمیقی از خود بر جای گذاشت و بحران، رکود و ورشکستگی‌های اقتصادی متعددی را به همراه داشت.

منابع و مأخذ:

آدمیت، فریدون (۱۳۵۱)، اندیشه ترقی و حکومت قانون در عصر سپهسالار، تهران: انتشارات خوارزمی.

آدمیت، فریدون و هما ناطق (۱۳۵۶)، افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، چاپ اول، تهران: انتشارات آگاه.

۷۶ فصلنامه تاریخ روابط خارجی، س ۱۲، ش ۴۸، پاییز ۱۳۹۰

- اشپولر، برتولد (۱۳۶۵)، *تاریخ مغول در ایران*، چاپ دوم، ترجمه: محمود میرآفتاب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصلاح عربانی و گروه پژوهشگران ایران (۱۳۷۴)، *کتاب گیلان*، جلد ۳، چاپ اول، تهران: انتشارات گروه پژوهشگران ایران.
- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان (۱۳۵۵)، *خاطرات سیاسی میرزا علی‌خان امین‌الدوله*، چاپ دوم، به کوشش: حافظ فرمانفرمائی، تهران: امیرکبیر .
- انتنر، مروین، ل. (۱۳۶۹)، *روابط بازرگانی روس و ایران (۱۹۱۴-۱۸۲۸م)*، چاپ اول، ترجمه: احمد توکلی، تهران: انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- تیموری، ابراهیم (۱۳۳۲)، *عصر بی‌خبری (تاریخ امتیازات در ایران)*، تهران: اقبال.
- جمالزاده، محمدعلی (۱۳۶۲)، چاپ سوم، *گنج شایگان*، تهران: کتاب تهران .
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱)، *سفر نامه پولاک (۱۸۶۱-۱۸۵۱)*، ایران و ایرانیان، چاپ اول، ترجمه: کیکاوس جهانداری، تهران انتشارات خوارزمی.
- ذاکر حسین، عبدالرحیم (۱۳۷۵)، *مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت*، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رایت، دنیس (۱۳۸۵)، *ایرانیان در میان انگلیسی‌ها*، ترجمه: کریم امانی، تهران: نشر پژوهش روزافزون.
- شاهدی، مظفر (۱۳۸۱)، *تاریخ بانک استقراضی روس در ایران*، چاپ اول، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۷۴)، *ایران در دوران سلطنت قاجار*، تهران: نشرافکار.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۴۶)، *اسناد سیاسی قاجاریه*، تهران: بی‌نا.
- ضیایی، منوچهر (۱۳۷۳)، *مجموعه اسانامه‌های بانک ها ومؤسسات اعتباری*، جلد اول، تهران: بانک مرکزی ج.ا.ایران.

درآمدی تحلیلی بر: پول، پیدایش بانکها و تأثیر ... ۷۷

عاقلی، باقر (۱۳۷۶)، میرزا احمدخان قوام السلطنه در دوران قاجاریه و پهلوی، چاپ اول، تهران: انتشارات جاویدان.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۹)، تاریخ اقتصادی ایران در عصر قاجار (۱۹۱۴-۱۸۰۰م)، چاپ دوم، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: نشرگستره.

دانشپور، عبدالحسین (۱۳۲۶)، بانک شاهنشاهی و امتیازات، چاپ دوم، تهران: مظفر.

کاظم‌زاده، فیروز (۱۳۷۱)، روس و انگلیس در ایران (۱۹۱۴-۱۸۱۴م)، پژوهشی درباره امپریالیسم، چاپ دوم، ترجمه: منوچهر امیری، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

کرزن، جرج. ن (۱۳۷۳)، ایران و قضیه ایران، جلد ۲ و ۱، چاپ چهارم، ترجمه: غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.

گروهی از مؤلفان (بی‌تا)، تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران (۱۳۳۷-۱۳۰۷ هـ. ش)، تهران: بی‌نا.

ناطق، هما (۱۳۷۳)، بازرگانان در داد و ستد با بانک شاهنشاهی ورژنی تنباکو (بر پایه آرشیو حاج امین‌الضرب)، چاپ دوم، تهران: توس.

لیتن، ویلم (۱۳۶۷)، ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی (۱۸۶۰-۱۹۱۹م)، چاپ اول، ترجمه: مریم میراحمدی، تهران: معین.

محمدی، ولی‌الله (۱۳۵۰)، بانک و عملیات بانکی، چاپ دوم، تهران: انتشارات موسسه عالی حسابداری.

منشورگرگانی، محمدعلی (۱۳۶۸)، رقابت شوروی و انگلیس در ایران ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶ خورشیدی، چاپ اول، به کوشش: محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.

معتضد، خسرو (۱۳۶۶)، امین‌الضرب، تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات جان زاده.

فاتح، مصطفی (۱۳۱۰)، پول و بانکداری، چاپ اول، تهران: مطبعه روشنایی.

۷۸ فصلنامه تاریخ روابط خارجی، س ۱۲، ش ۴۸، پاییز ۱۳۹۰

فلور، ویلم (۱۳۶۵)، جستارهایی از تاریخ اجتماعی در عصر قاجار، جلد ۲، چاپ اول، ترجمه: ابوالقاسم سری، تهران انتشارات توس.

قدیری اصل، باقر (۱۳۷۶)، پول و بانکداری، چاپ اول، تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران.
ولایتی، علی‌اکبر (۱۳۷۲)، تاریخ روابط خارجی ایران در دوران ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

هاشمی رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۴۶)، امیر کبیر قهرمان مبارزه با استعمار، تهران: موسسه انتشارات فراهانی.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۱)، اقتصاد سیاسی ایران (از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی)، چاپ هشتم، ترجمه: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

بانک نوشت، ۲۰۱۱/۱۱/۱۷، (www.banknevesht.com) ، (<http://www.tarikhema.ir>)

آرشیو اسناد وزارت امور خارجه ایران سال های ۱۳۲۹-۱۳۲۰-۱۳۱۶-۱۳۰۱ قمری.